

Мельник О.В.

аспірант,

Національний університет «Острозька академія»

КАТЕГОРІЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М. КОВАЛЬСЬКОГО

Наукова спадщина відомого історика Миколи Павловича Ковальського (1929–2006) становить значний внесок у дослідження питань історії, джерелознавства та історіографії України XVI–XVII ст.

Окреме місце в теоретичних дослідженнях вченого з джерелознавства займає розробка категорії джерельної бази. До її аналізу більш-менш систематично він звертався з початку 1980-х рр., вказуючи в пізніших публікаціях, що це поняття належить до числа основних і фундаментальних, проте до останнього часу ще недостатньо розроблених категорій джерелознавчого апарату [1, с. 6].

Вперше цей термін використав відомий джерелознавець С. Шмідт у 1969 р. для окреслення сукупності саме історичних джерел, а не джерелознавчої літератури, яка може позначатись поняттям «джерелознавча база». Поглибленню інформативної складової джерельної бази декілька праць присвятив М. Ковальський, пов'язавши його з терміном структура джерельної бази [2; 3, с. 34; 4, с. 29]. Він одним із перших сформулював і ввів до наукового обігу цей термін і дав йому визначення [5, с. 146]. Під структурою джерельної бази вчений розумів сукупність (систему) джерел різних родів (документальні, оповідні (нарративні)), видів і різновидів, що мають різний ступінь автентичності (оригінали, списки, варіанти, редакції, копії, копіаріуші та ін.), концентрування акумульованої інформації (сумаріуші, реєстри, регести, кверенди та ін.), інтенсивності побутування (масові джерела), неповторності (унікальні, одиничні пам'ятки) та ін. [2, с. 6].

Сформулювавши таке визначення структури джерельної бази на початку 1980-х рр., вчений загалом дотримувався його і в наступні роки. Однак в окремих працях пізнішого часу пов'язав з дефініцією джерельної бази. Визначення самого терміна, у той же час, було розвинене і вдосконалене за рахунок віднесення до нього не врахованих раніше типів історичних джерел. Так, у статті «Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст.» (1992 р.), дослідник відзначив: «Фундаментальним джерелознавчим поняттям й одночасно категорією є дефініція *джерельної бази* [курсив у тексті публікації – М. О.], що може бути визначена як сукупність (система) джерел різноманітних типів (письмових, усних, речових, конвенціональних, звукових та ін.), родів (стосовно письмових джерел – документальних та нарративних (оповідних), видів та різновидностей з різним ступенем автентичності (оригінали, списки, редакції, варіанти, копії, копіаріуші, обляти, відімуси тощо), концентрацією акумульованої інформації (сумаріуші, реєстри, регести та ін.), інтенсивністю побутування та

відображення дійсності (масові та унікальні джерела), станом їх збереження, особливістю фіксації тощо» [6, с. 262].

Наприкінці 1990-х рр. науковець сформулював вужче визначення терміна: «сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання» [7, с. 16] і «система, сукупність джерел з певної проблеми, території або періоду» [4, с. 29]. Як бачимо, джерельна база у працях М. Ковальського це завжди сукупність, система джерел, а не просто їх довільний чи хаотичний набір.

Виходячи з позицій репрезентативності та генезису джерельної бази, вчений виділив в її структурі декілька рівнів:

1) початкова (первісна), тобто той початковий комплекс джерел з певної теми, питання, проблеми і доби, що сформувався одночасно або незабаром після подій, що відбулись. У більшості випадків початкова джерельна база не збереглась у своєму повному складі внаслідок природної вибірки, стихійних лих, військових дій і катаклізмів, а також необережного або безвідповідального зберігання джерел, особливо рукописів.

2) комплекс джерел, що збереглися і зберігаються до нашого часу. В свою чергу така джерельна база розподіляється на дві структурні частини і може розглядатися у двох аспектах: реальна і потенційна джерельні бази. Перша з них визначається як історіографічно освоєна (або засвоєна) шляхом археографічних публікацій, цитування окремих документів або їх частини, посиленням на них із зазначенням археографічної або архівної легенди [8, с. 37]. Цю структурну частину джерельної бази в пізніших працях Микола Павлович ще визначав як актуальну або актуалізовану [1, с. 7; 7, с. 16].

Потенційна джерельна база, яка потенційно існує, збереглась від часу свого виникнення і може бути в перспективі виявленою і впровадженою до наукового обігу [1, с. 7].

Розширення освоєної джерельної бази на думку вченого йде шляхом як виявлення існуючих, але ще не відомих джерел, так і поповнення за рахунок нових джерел, що відкладаються в процесі людської діяльності [7, с. 16]. Методи введення джерел до наукового обігу різноманітні: у першу чергу це археографічні публікації, а також корпусні, тематичні, фрагментарні цитування, згадування та посилення на втрачені документи, що дає підстави і можливості для реконструкції первісного складу рукописів [3, с. 35].

Варто відзначити, що М. Ковальський звертався також до практичного застосування даного поняття. Зокрема, розробляв структуру джерельної бази соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст. [2; 9], історії міста Острога XV – XIX ст. [10], історії українського козацтва [11].

Джерельну базу соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст. історик розглядав з точки зору писемних джерел, поділяючи її на документальні і наративні. Документальні джерела проаналізовані, зокрема, на основі актових записів, а також відімусів, кверендів, реєстрів і сумаріушів з судово-адміністративних книг Волині, Київщини, Поділля XVI–XVIII ст., книг публічних справ і книг записів Литовської метрики, інвентарів, люстрацій Коронної метрики та інших архівних колекцій [2, с. 6-7, 11, 13, 15, 21-22].

М. Ковальський констатував, що до наукового обігу шляхом публікацій введена лише частина документальних джерел. Найвагомий внесок у розширення джерельної бази досліджень з історії різних українських земель даного періоду внесли археографічні комісії – Петербурзька, Київська, Віленська, наукові історичні товариства – Історичне товариство Нестора Літописця в Києві, Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та ін [9, с. 113].

З наративних джерел вчений виділяв українські літописи та хроніки XVI–XVII ст., полемічну літературу, твори іноземних авторів та інші, зауважуючи, що порівняно з документальними джерелами, для реконструкції історичного минулого наративи відіграють допоміжну роль [2, с. 49-57].

Цікавим виявився, застосований М. Ковальським і Г. Виноградим, принцип системного підходу до аналізу джерельної бази. Розглядаючи структуру джерельної бази соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст., автори відзначали, що її формування відбувалося в прямій залежності від особливостей соціальних функцій джерел періоду середньовіччя, превалюючих соціальних і правових відносин, обумовлювалось особливостями ієрархічної структури феодального соціуму, і охоплює ті компоненти, в яких джерела відігравали найбільш активну роль. Відтак, джерельну базу означених періоду і теми найбільш доцільно аналізувати з точки зору статичної або динамічної системи. Її компонентами виступають підсистеми і елементи. На думку М. Ковальського і Г. Виногорова щодо джерельної бази означеної теми підсистемами можна вважати окремі групи документів, виділених за принципом спільного походження. Прикладом можуть слугувати документи братств і ремісничих організацій. Елементом системи в даному випадку виступає окремий документ, як «елементарний носій змістових ознак системи». Автори відзначали, що подальший розвиток таких досліджень потребує об'єднання зусиль фахівців в галузях історії, філософії, системології, математики та інших наук [12, с. 18-20].

Як бачимо, у науковому доробку М. Ковальського з джерелознавства питання джерельної бази займає вагоме місце. Його внесок в розробку категорії знайшов високу оцінку в історіографії. Так, С. Абросимова писала: «Теоретичні висновки Ковальського щодо підходів і методів розробки джерельної бази дослідження мають універсальне значення у різних галузях гуманітарної науки» [13, с. 37]. А В. Воронов і Ю. Святець відзначили, що сформульована М. Ковальським така категорія як структура джерельної бази «є однією з найвагоміших складових його внеску в теорію та методологію цієї дисципліни» [14, с. 55].

Список використаних джерел:

1. Ковальський М. П. Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні (до історіографії питання) / М. П. Ковальський // Наукові записки (Острозька академія). – Острого: ОА, 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 6-8.
2. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы: Уч. пособие / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 92 с.

3. Ковальський М. П. Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії» / М. П. Ковальський, Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – 44 с.

4. Ковальський Н. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения (Фонограмма лекции спецкурса Н. П. Ковальского, прочитанная студентам пятого курса исторического факультета Запорожского госуниверситета весной 1991 г. специализации «Всемирная история», отредактированная автором в г. Остроге в феврале 1999 г.) / Н. П. Ковальский. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 36 с.

5. Святець Ю. А. Класифікація історичних джерел: об'єктно-орієнтована парадигма / Ю. А. Святець // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 143-169.

6. Ковальський М. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. / М. П. Ковальський // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1 / Ред. кол.: П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 261-273.

7. Ковальський М. База джерельна історичної науки / М. П. Ковальський // Джерелознавство історії України. Довідник: Спеціальний випуск: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика / Ред. кол. Варшавчик М. Я. (голова) [та ін.]. – К.: [Б.в.], 1998. – С. 16.

8. Ковальський М. Джерелознавчі аспекти у викладанні курсу історії України в середній школі / М. Ковальський // Нова педагогічна думка. – 1997. – № 2 (10). – С. 35-37.

9. Ковальський Н. Структура источниковой базы по социально-экономической истории Украины XVI–XVII вв. / Н. П. Ковальский // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков / Отв. ред.: Ю. Н. Афанасьев, А. П. Новосельцев. – М.: [б.и.], 1990. – С. 112-116.

10. Ковальський М. Документальна джерельна база з історії міста Острога XV–XIX ст. (Проблеми евристики та типології) / М. П. Ковальський // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. – К.-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 147-148.

11. Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва / Микола Ковальський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конф., присвяченої 5-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – Вип. 1 / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.). – К.: [б.в.], 1993. – С. 11-23.

12. Ковальський Н. Принципы системного подхода к анализу источниковой базы социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века (к постановке проблемы) / Н. П. Ковальский, Г. Н. Виноградов // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин / Ред. кол.: И. Д. Ковальченко (отв. ред.). – К.: [б.и.], 1990. – С. 18-20.

13. Абросимова С. Адепт джерелознавства / Світлана Абросимова // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк: Острозька Академія, 1999. – С. 36-43.

14. Воронов В. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. в працях М. П. Ковальського / Віктор Воронов, Юрій Святець // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк: Острозька Академія, 1999. – С. 49-67.